

Марченко О.М.

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖА: НОВІ ПОЛЬОВІ МАТЕРІАЛИ

Обряди супроводжували всі визначні моменти життя українців. Сьогодні відбувається відродження обрядів і звичаїв, пов'язаних з народженням, шлюбом, смертю людини. Це є надзвичайно важливим чинником для збереження етнічної самобутності українців. Втім, треба відзначити, що родинна обрядовість збереглася в регіоні Первомайщини (Миколаївської області) краще, ніж календарно-трудова. Саме в сім'ї відбувається передача традицій від покоління до покоління. Простежити деякі особливості родинної обрядовості в регіоні Первомайщини дозволили матеріали, зібрані етнографічною експедицією 1999 року Первомайського навчально-наукового центру Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. Обстеження відбувалося в семи населених пунктах Первомайського району.

Для картографування явищ пологової обрядовості українців відбувалися польові дослідження в цій галузі в регіоні Степового Побужжя також [1]. Однак вони не торкалися безпосередньо Первомайщини. Тож ми маємо можливість доповнити дані досліджень з питань пологової обрядовості і звичаїв. Звичаї і обряди, пов'язані з народженням дитини, можна поділити на три складові частини: ті, що передують пологам і пов'язані з ними; обряди прийняття немовляти в сім'ю чи громаду; обряди очищення породіллі [2].

Обряди і звичаї, що передували пологам, були направлені на охорону здоров'я вагітної жінки і майбутньої дитини. Найбільшу кількість їх склали заборони і прикмети як раціонального так і забобонного характеру. Для вагітної жінки існувало досить багато заборон: обрізати волосся чи заплітати його в косу, переступати через мотузку, працювати у релігійні свята, а особливо плести, бо дитина заплутається в пуповині (Софіївка), не можна було дивитись на калік чи просто страшні, негарні речі, красти (Кумарі), треба було уникати переляку, а якщо вже злякалась – то не торкатись в цей момент живота, бо на дитині будуть плями (Мигія). Від “дурного ока” потрібно було носити шпильку. Треба було дбати про спокій вагітної жінки, уникати з нею сварок. Все, що попросить жінка при надії треба було дати, бо у того, хто їй відмовить “миші все добро поїдять” (Мигія).

Прикмети щодо майбутньої дитини були численні. Коли наснилося, що ловлять рибу – чекайте дитину; якщо вагітна уві сні бачила синичку – буде дівчинка, якщо солов'я – хлопчик (Кумарі). Якщо живіт низько і гострої форми – буде хлопчик, якщо круглий – дівчинка; якщо дитина вперше заворушилася зліва – хлопчик, навпаки – дівчинка (Софіївка).

Коли вагітна відчувала наближення пологів, запрошували жінку, яка прийматиме пологи. На Первомайщині побутувало дві назви: баба-повитуха (Кумарі, Полтавка) і баба-бранка (Софіївка, Кумарі), остання назва поширена на Правобе-

режній Україні. Для полегшення пологів на одязі не повинно було бути вузлів, а якщо дитина довго не виходила, то відкривали всі вікна і двері. При перев'язуванні пуповини лляною або шовковою ниткою говорили добрі побажання дитині. Так зване “місце” закопували в глухому закуті двору.

Описані етнографічними експедиціями другої половини XIX ст. звичаї відсікання пуповини хлопчикам на сокирі (щоб хазяїном був), а дівчаткам на гребені (щоб уміла добре прясти) [3] респондентами не згадувались.

Важливою була церемонія купання новонародженого. Як оберіги використовувались освячені трави і квіти. Як своєрідні магичні засоби застосовувалися трави, наприклад, любисток, щоб любили і т. ін.

Існував звичай пов'язувати дитині на ручку червону нитку від “злого ока”. А також до пелюшок немовляти і одягу його матері мала бути прикріплена шпилька з тією ж метою. Заборонялося бачити новонародженого чужим впродовж першого місяця або й трьох. І рідним треба було спочатку подивитися на власні нігті, а вже потім на дитину. Не можна було дивитись на немовляту, що лежить, з-за його голівки. Дитина не повинна була бачити своє відображення в дзеркалі до одного року. Не можна було піднімати немовля вище голови після заходу сонця.

В даній місцевості склалася традиція запрошувати на родини рідних, сусідів, знайомих. Відбувалися вони через 1-2 тижня після народження дитини. Присутня була також баба-повитуха (бранка), якій підносили хустку чи матерію, продукти, гроші. На родини з собою приносили калачі (Софіївка), чи іншу їжу, одяг новонародженому. Таким чином, на відміну від більш північних областей України, у святкуванні приймали участь як жінки, так і чоловіки і проходило воно впродовж одного дня [4].

Якщо дитина народилася хворою і слабкою, вважалося бажаним охрестити її якомога скоріше. Взагалі, хрестили дитину через один – два місяці після народження. Звичайно, запрошували дві пари кумів, єдина умова – щоб вони не були подружжям. Обряд хрещення відбувався в церкві і присутніми на ньому з дитиною були тільки хрещені батьки (в Кумарах їх називали “нанашки”), які мали принести відріз матерії – крижму і гроші священику.

Після цього відбувалося вдома святкування. Про обрядову їжу в розповідях респондентів не згадувалось. Запрошені – куми, рідні, знайомі – несли подарунки. Порівнюючи обрядовість, пов'язану з обідом на честь новонародженого, з зоною, скажімо, Середнього Подніпров'я, треба зазначити відсутність частини традиційних обрядів, їх спрощення [5].

Постриження дитини відбувалося не раніше, ніж через рік. Існувало повір'я, що якщо це зроби-

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ПІВДЕННОГО ПОБУЖЬЯ: НОВІ ПОЛЬОВІ МАТЕРІАЛИ

ти раніше – у дитини болітиме голова. Робилося це, як і по всій Україні: спершу вистригали волосся на маківці у вигляді хреста, а потім – по всій голові, як у хлопчиків, так і у дівчаток. Острижене волосся не можна було викидати. Згідно з повір'ям, волосся підбиралося птахами для будівництва гнізд, через що у дитини боліла голова. Острижене волосся залишалося на пам'ять, або кидалося у воду, чи засовувалося в солом'яну стріху. Особливі обряди очищення баби-повитухи і породіллі, пов'язані з водою, не згадувалися.

Згідно з християнськими приписами, жінка, що народила, 40 днів “не чиста”. Після закінчення цього строку їй слід було отримати в церкві так зване благословіння – освячення або очисну молитву, за допомогою якої, вважалося, вона звільниться від “нечистої сили”. Таке відвідання церкви називалося “вивід” або “молитва”.

У весіллі росіян, українців та білорусів майже однакові складові частини найважливіших обрядів, однаковий склад учасників. Особливістю українського весілля М. Сумцов вважав більш пишні обрядові церемонії [6]. Однак передвесільний, власне весільний і післявесільний цикли його мають свої особливі ритуали, обряди і звичаї у різних етнографічних районах України. Немало своєрідних рис є у весіллі на Первомайщині. Цікавим є те, що навіть в умовах відносно невеликого району наявні багато варіантів певних обрядодій.

Сватання відбувалося за допомогою двох-чотирьох старостів, які з молодим, взявши хліб, а іноді і горілку, йшли в дім обраниці, щоб отримати згоду на шлюб. Старостів запрошували в будинок і починали традиційну бесіду про “куницю – дівцю”. Дівчина в цей час мала “піч колупати”. Всі опитувані були єдині в тому, що хоча дівчина і мала право голосу, в остаточному вирішенні питання про шлюб головну роль мав батько. Якщо досягалася згода, то хліб, принесений старостами, розрізався, примовляючи: “Відрізалася скибка від хліба”. Старостів дівчина перев'язувала рушниками (Мигія, Довга Пристань), молодому давалася хустка (Софіївка). У разі відмови хліб забирався назад, а старостам вручався кабак. Оглядини, на яких були присутні молоді, їх батьки, рідні і сусіди, згадуються тільки в Кумарях.

Після того батьки остаточного домовлялися про весілля і посаг. У посаг входила так звана “скриня”, куди складалося те, що було зроблено власними руками, або куплено на зароблені гроші, а крім того - подушки, перини, ковдра, одяг.

Святкували весілля, звичайно, восени, після закінчення польових робіт, час весілля не повинен був співпадати з часом постів.

На весілля запрошувала молода з дружками своїх гостей, а молодий з боярами – своїх. Існувало два варіанти: вони ходили з двома шишками (весільними невеликими паляницями), останньою запрошували хрещену матір і в неї лишали шишки (Мигія, Синюхин Брід), або шишки вручалися усім запрошуваним (Софіївка, Кумарі, Довга Пристань). В Софіївці запрошені давали гроші “на підкови”, в Кумарях дарували нареченій і жениху подарунки. Усе це відбувалося, звичайно, в суботу

– перед весіллям. Ввечері дружки і бояри робили прощальний вечір. Дружки продавали боярам букетики, які виготовляли завчасно.

Невід'ємною частиною весільного обряду був коровай. Його виготовлення супроводжувалося різними обрядами, які свідчили про те, що в давнину короваю надавалось певного ритуального значення. Пізніше це значення втратилося і коровай просто став символізувати достаток. Для весільного короваю використовувалися дріжджі домашнього приготування: зібраний хміль варили і залишали бродити (те, що отримували в результаті, називалося “парка”), потім додавали кукурудзяну муку і чекали, поки вона висохне, після чого кришили. Продукти для виготовлення короваю приносили з собою запрошені жінки. Щодо них існували певні вимоги: це мали бути щасливі в шлюбі жінки, їх мала бути непарна кількість. Коровай прикрашався голубками, джгутами, рослинним орнаментом з тіста, часом цукерками і квітами. Знову ж таки існували певні відмінності. У Мигії в тісто клали монети, для старости пекли “борону”, а для хрещеного батька – “бочку”. Коровай у Софіївці і Кумарях мав форму калача, але в першому випадку в середину вставляли прикрашені стрічками дві пляшки вина – “бугая”, а в другому – дві весільні свічки. В усіх опитуваннях окрасою короваю називалося “дівування”: розлога гілляка, обкутана шматочками тіста, запечена, а потім, напередодні весілля, прикрашена дружками стрічками, паперовими квітами і цукерками. Вірогідно, мова йде про місцевий варіант т.зв. гільця [7].

Перший день весілля проходив до полудня в молоді, а після обіду – в молодого. Зранку у день весілля жених з шаферами, старостами, сватами їхав по наречену. У ворота їх не пускали і вони співали:

*Пусти, свате, в хату,
Тут нас не багато: чотири-п'ять всіх.
А в нашого свата
З верби, лози хата,
Та боїться нас пустити,
Щоб не розвалити.
Ой, доки ми та й стоятимем,
Сиру землю тай топтатимем
Червоними чобітками.*

Дівчата – дружки співають:

*Де бояри забарилися,
Чи на мосту провалилися?
Чи у лузі сіно косили,
Чи по хатах їсти просили?*

Батьки нареченої запрошують до світлиці. Молодий мусив викупати наречену у рідних сестер чи братів, в інших випадках – у дружок. Після цього батьки молоді благословляли молодих, мати обсипала їх житом, цукерками і грошима (монетами). Щоб життя було довге, солодке і багате. За радянських часів ресстрували шлюб, а потім йшли вінчатися до церкви. Після того також посипали молодих. Посипання супроводжувалося пісенними формулами:

*Посипаєм житом, щоб вам краще жити.
Кидаємо мідні, щоб не були бідні.*

*Посипаєм гроші, щоб були хороші.
Посипаєм житом та житом,
Щоб вам довго й гарно прожити.
Кидаємо мідні,
Щоб ви не були в нас бідні.
Ще посипем гроші,
Щоб були щасливі й хороші.*

Щодо семантики застосовуваних для посипання речей: жита, грошей та цукерок, то загальним поясненням є: “Щоб жилося багато і солодко”. Однак, зерно, а також його відповідник – гроші (монети), є традиційними жертвними речами, в які вкладалося значення родючості і багатства [8]. Дорогу переливали водою, найчастіше хлопчачи, наречений повинен був давати їм гроші, а молоду переносив на руках. Ці своєрідні обряди: імітація викрадення нареченої, боротьба біля її хати, подолання перешкод на шляху, викуп за наречену – можливо є залишками давньої форми шлюбу [9]. Весільний поїзд прибуває, і молода дає хлібину батькам, примовляючи:

*Візьміть в мене хлібину
Та візьміть мене за дитину.*

Заходять у дім. Староста запрошує за стіл. Хрещені батьки проводять молодих на “посад”, запалюють свічки. У Кумарях роль почесних батьків виконували “нанашки”.

Молодих саджали на кожух, вивернутий вовною назовні або на подушки. Пригощали гостей, слідували за столом старости. В українському весіллі панував особливий дух веселощів. Відбувався своєрідний діалог.

Свашки: *Ой, на печі ведмідь лежить!
Ой, на печі сушені груші!
Брежете чортів душі,
Щоб вам очі повилазили,
Як ви за стіл позалазили.*

До дружок: *Чого, дружки, не співаєте?
Чи ви з редьки зуби маєте?
Боїтеся заспівати,
З редьки зуби поламати.*

Їм у відповідь: *Одна свашка кудлата,
А друга горбата,
А інші гикають
Та й нас чіпають.*

Свашки: *Старша дружка маленька,
Як жабка рябенька.
По столу скакає,
Боярів лякає.*

До шаферів співали: *А наш шафер клятий
До столу прип'ятий,
Зубами цокоче,
Ніби з'їсти хоче.*

Величезна кількість весільних пісень побутує і зараз. Поширений в українському фольклорі архетип матері займає особливе місце у весіллі. Саме до неї звертали найбільшу кількість пісень: “Жалуй, жалуй, моя ненько”, “Вигрібай мати жар”, “Де б я не їхала”, “Налетіли галки”. За останнім столом

відбувалося дарування в Мигії і Синюхиному Броді.

Існував певний обряд “роздягання” нареченої. Сідав молодий, на коліна, йому клали подушку, на неї сідала молода. Знімаючи віночок, молодий виймав шпильки, цілуєчи наречену. При цьому співали:

*Зробили ми діло,
Яке ми хотіли:
З хліба паляницю,
З Галі – молодицю.*

Молодій наречений пов'язував хустку. Після цього вона танцювала з кожною з дружок, примірюючи їм фату. Зняті віночок і фату в Мигії клали в сито і віддавали свекрусі. Коли “дівування” віддавалось дружкам, вони співали:

*Прощай, прощай, подружечка,
Бо ми вже йдемо.
Та ми ж твоє дівування
З собою беремо.
Відповідь:
Беріть, беріть, подружечки,
Та не сваріться,
Вийдіть на вулицю
Та поділіться.*

Ці дійства символізували перехід молодої в інший статус, в іншу родину. Гілочки “дівування” можна було використовувати для дівочого ворожіння “на жениха” – він мав наснитися вночі, коли покласти шматок “дівування” під подушку.

Посаг відвозив додому молодого старший боярин. Першу шлюбну ніч заведено було проводити не у батьків, а десь-інде. Зранку рідня нареченого перевіряла простирадла. Якщо дівчина була “не чесна”, в Кумарях співали відповідних пісень, в Софіївці на гілку пов'язували білу стрічку, в іншому разі – на зламану гілку прив'язували червону стрічку.

Другий день весілля проходив у молодого. Неодружені участі в ньому не брали. На місці молодих сідали батьки, а молоді прислужували за столом. Якщо одружувалася остання дитина, то батьків катили в тачці до річки (або криниці), були ряджані. Батькам одягали вінки, зять ввечері знімав вінок з тестя, а дочка – з мами. У більшості сіл подарунки дарували на другий день. Деякі весілля відбувалися три дні, і тоді дарували “на сито і на корито”, без подарунка молодим у двір нікого не пускали.

Респонденти відзначали, що заборон на одруження з представниками інших етносів не існувало, були тільки обмеження по конфесійному принципу, тобто “з людьми іншої віри, не християнами”. Тож на відміну від ситуації, яка склалася, скажімо, на Слобожанщині, де росіяни і українці намагалися формувати моноетнічні сім'ї [10], для Первомайщини це не характерно.

В українському весіллі присутня велика кількість обрядодій та зразків поетичного фольклору. І хоча в регіоні Первомайщини відбулося деяке спрощення обрядодій, наприклад, передвесільного циклу, вони зберегли стародавні традиції, що формувалися протягом століть. І досі є люди, які зби-

СІМЕЙНА ОБРЯДОВІСТЬ ПІВДЕННОГО ПОБУЖЖЬЯ: НОВІ ПОЛЬОВІ МАТЕРІАЛИ

рають і зберігають матеріали народних традицій і фольклору. Переважну частину зразків весільного поетичного фольклору надала експедиції Ройбул В.І. – керівник ансамблю “Червона калина”, яка збрала свого часу велику кількість фольклорних матеріалів.

Щодо похоронно-поминальної обрядовості, то вона в регіоні Первомайщини характеризується більшою інваріантністю, ніж весільна.

Традиція передбачала обов’язкове запрошення до помираючого священика. Взагалі ж, поховальна і поминальна обрядовість включає в себе як велику кількість християнських, так і язичницьких елементів.

У домі покійного завішуються тканиною всі дзеркала. Відчиняють двері і ворота, на яких зав’язують білий рушник або хустку. На стіл у головах померлого ставиться стакан з пшеницею, в яку поміщають запалену свічку. Труну розміщують так, щоб ноги померлого були ближче до дверей. Звичайно, ховають на третій день по смерті, і покійник мусить обов’язково “переночувати” одну ніч вдома. Увесь цей час хтось мусить постійно перебувати поряд з тілом. Обмивання і одягання здійснюють найчастіше досвідчені, немолоді жінки, з якими розраховуються грошима, чи іншим за домовленістю. В регіоні Первомайщини загальним є вдягання покійників у святковий одяг. В разі, якщо помирає незаміжня дівчина, її одягають у весільний одяг, хлопець – прикріплюють весільний букет. Присутні і інші елементи весільної обрядовості, про що буде сказано нижче.

Готувати яму повинні були тільки зовсім сторонні люди. Самогубців ховали поза цвинтарем, і священик їх не відспівував. У день похорону попроситися з покійним приходили рідні, близькі і знайомі. Вони приносили з собою квіти (с. Кумарі, Полтавка, Первомайськ, Довга Пристань), цукерки, печиво, гроші (с. Софіївка, Кумарі, Синюхин Брід). Респонденти розповідають, що в труну клали рушник, мило, гребінь, хусточку, хрестик (с. Софіївка), солодоші (с. Синюхин Брід), квіти, але тільки засушені чи штучні (с. Довга Пристань). Під час прощання з померлим і виносу тіла жінки співають повні туги і суму пісні. Наприклад:

*Ой Боже, ой Боже,
З високого неба услиши молитву мою.
Візьми мою душу до світлого раю,
А тіло – в сирую землю...*

Відбуваються голосіння, звернені до померлого, що відображають тугу за ним живих. Під час виносу труни з помешкання потрібно три рази опустити її на поріг. Після виносу труни намагаються скоріше зачинити двері. В Полтавці на поріг стелять “пілку”, переносять через неї труну і так повторюють 9 разів, зупиняючись на перехрестях. Зупинки на перехрестях є загальнообов’язковими. До речі, в тій же Полтавці 12 чоловік копають яму, 12 – несуть труну. Якщо покійниця не була одружена, то труну і віко несуть парубки, що повторює елементи весільного обряду. Несли також хрест, вінки. Священик служив над могилою, а після

того, як рідні, сусіди попрощаються з покійним, кинуть на опущену в яму труну по жменьці землі і могилу засиплють землею, “запечатують” могилу (по кутках насипу прокреслюються хрести). Можливе пояснення цьому ритуалу впливає з віри в існування душі, і щоб не виходила вона з могили і не турбувала живих, могилу “запечатують” [11]. Так само, як описаний раніше звичай лишати відкритими двері і ворота, – полегшував “вихід” душі та ін.

При поверненні з кладовища всі учасники поховальної процесії мають обов’язково помити руки, а потім відбувається “обід”. Не можна відмовити старцям, які приходять на цей обід, їх також запрошують до столу. Спершу треба покуштувати ритуальної страви – колива, яке готується з солодкої вареної пшениці (зараз рису) з цукерками. Потім споживався борщ та ін., що готувалося задля “обіду”. Відбувався він тихо, з сумом. Поминки проходили через 9, 40 днів, півроку і рік. Найближчі родичі мусили бути в траурі. Традиційним є шанобливе ставлення до померлих родичів: їх згадували на Різдво, Великдень, несли обід на могилу під час Проводів (через тиждень після Великодня), доглядали за могилами.

Таким чином, сімейні обряди Первомайщини мають в своїй основі загальноукраїнські риси, однак відрізняються деякою різноманітністю. Це, безумовно, є результатом заселення даної місцевості вихідцями з різних регіонів, передусім України, представниками різних етносів. Такі умови створили своєрідні риси духовного життя населення Первомайського району. Обряди, звичаї та свята зберігаються в народній пам’яті та, хоча й у спрощеному вигляді, побутують досі.

Література

1. Гаврилюк Н.К. Картографирование явлений духовной культуры: По материалам родильной обрядности украинцев. - К., 1981. - 279 с.
2. Токарев С.А. О культурной общности восточнославянских народов // СЭ. - 1954. - № 2. - С. 27.
3. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. - Т. IV. - СПб. - 187. - С. 8.
4. Гаврилюк Н.К. Знач. Праця. - К., 1981. - С.78.
5. Там же. - С. 162.
6. Сумцов М. Религиозно-мифическое значение малорусской свадьбы // Культурные переживания. - К., 1883. - С. 11.
7. Кравець О.М. Сімейний побут і звичаї українського народу. - К., 1966. - С. 76.
8. Там же. - С. 65.
9. Байбури А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. - Л., 1986. - С. 66.
10. Чорнобай Ю.Л. Свята, обряди та звичаї Слобожан в XIX – на початку XX ст. // Древние культуры и цивилизации Восточной Европы: Материалы 3-ей международной археологической конференции студентов и молодых ученых. - Одесса., 1995. - С. 110.
11. Никольский Н.М. История русской церкви. - 3-е изд. - М., 1983. - С. 30.